https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Muallif: Raximbayeva Yulduz Sattar qizi

Xorazm viloyati, Xonqa tumani 25-sonli umumiy o‘rta

ta’lim maktabining ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

E-mail:yulduzraximbayeva33@gmail.com

“DEVONU LUG‘ATIT TURK” ASARIDA RANG IFODALOVCHI LEKSEMALARNING LINGVOMADANIY, SEMANTIK VA USLUBIY TAHLILI

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida uchraydigan rang ifodalovchi leksemalar lingvistik va uslubiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda rang-tus bildiruvchi so‘zlarning semantik qirralari, ramziy va ko‘chma ma’nolari hamda ularning qadimgi turkiy til tizimidagi o‘rni yoritiladi. Rang leksemalarining narsa, holat, ruhiy kechinma va ijtimoiy tushunchalarni ifodalashdagi funksiyasi aniqlanib, ularning hozirgi o‘zbek tili bilan tarixiy-semantik uzviyligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: rang-tus sifatlari, Devonu lug‘atit turk, qadimgi turkiy til, semantika, uslubiy ma’no.

АННОТАЦИЯ: В статье проводится лингвистический и стилистический анализ цветообозначающих лексем, представленных в труде Махмуда Кашгари «Девону луг‘атит турк». Рассматриваются семантические особенности, символические и переносные значения цветовых слов, а также их роль в системе древнетюркского языка. Выявляется функция цветовых лексем в выражении предметных, психологических и социальных понятий, а также их историко-семантическая связь с современным узбекским языком.

Ключевые слова: цветообозначающие прилагательные, Девону луг‘атит турк, древнетюркский язык, семантика, стилистика.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

ABSTRACT: This article analyzes color-denoting lexemes found in Mahmud al-Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" from linguistic and stylistic perspectives. The study examines the semantic features, symbolic and figurative meanings of color terms, and their role in the ancient Turkic language system. It also identifies the function of color lexemes in expressing objects, psychological states, and social concepts, demonstrating their historical and semantic continuity with the modern Uzbek language.

Keywords: color adjectives, Dīwān Lughāt al-Turk, ancient Turkic language, semantics, stylistics.

KIRISH

Badiiy adabiyotda, xususan, she'riyatda rang ifodalovchi birliklar muhim estetik va semantik vosita hisoblanadi. Ranglar nafaqat predmetlarning tashqi belgisini ifodalaydi, balki inson tafakkuri, madaniy qarashlari va ruhiy holatlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli rang leksemalari til va tafakkur munosabatlarini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashida ranglar mifologik, diniy va ijtimoiy ramzlar bilan uzviy bog‘langan. Bu holat "Devonu lug‘atit turk" asarida yaqqol namoyon bo‘lib, unda rang bildiruvchi so‘zlar kundalik hayot, tabiat, libos, urf-odat va ruhiy holatlar bilan bog‘liq holda keng qo‘llangan. Rang leksemalarining asosiy va ko‘chma ma'nolarda ishlatilishi ularning semantik imkoniyatlari kengligini ko‘rsatadi [1]

Zamonaviy tilshunoslikda rang bildiruvchi birliklar semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatdan faol tadqiq etilmoqda. Tadqiqotlar rang leksemalarining badiiy matndagi ramziy va stilistik funksiyalarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, ularning tarixiy taraqqiyoti hozirgi o‘zbek tili bilan qiyosiy tahlil asosida yoritilmoqda.[2] Mazkur maqolada "Devonu lug‘atit turk" asaridagi rang ifodalovchi leksemalar semantik-uslubiy jihatdan tahlil qilinib, ularning qadimgi turkiy til va hozirgi o‘zbek tili o‘rtasidagi uzviy bog‘liqligi ochib beriladi.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Tadqiqot natijalari milliy madaniy merosni o‘rganish va ta’lim jarayoniga joriy etish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi hamda “O‘zbekiston–2030” strategiyasida belgilangan ilm-fan va ta’limni rivojlantirish yo‘nalishlariga mos keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (METHODS)

Mazkur tadqiqot rang ifodalovchi leksemalarning lingvistik, semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda zamonaviy tilshunoslikda keng qo‘llaniladigan bir qator ilmiy metod va yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tanlanayotganda “Devonu lug‘atit turk” asarining tarixiy-lug‘aviy xususiyatlari, rang-tus bildiruvchi birliklarning ko‘p qatlamli semantik tabiati hamda ularning hozirgi o‘zbek tili bilan bog‘liqligi inobatga olindi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Leksik-semantik tahlil metodi.

Ushbu metod orqali “Devonu lug‘atit turk” asarida uchraydigan rang ifodalovchi leksemalarning lug‘aviy ma’nolari, ularning asosiy va yondosh semalari aniqlandi. Rang-tus bildiruvchi so‘zlarning semantik kengayishi, ko‘chma va ramziy ma’nolar kasb etish jarayoni izchil tahlil qilindi.

2. Qiyosiy-tarixiy metod.

Mazkur metod yordamida qadimgi turkiy til davridagi rang leksemalarining hozirgi o‘zbek tilidagi shakllari va ma’nolari bilan qiyosiy tahlili amalga oshirildi. Bu jarayonda rang bildiruvchi so‘zlarning tarixiy rivoji, semantik o‘zgarishlari va ma’no torayishi yoki kengayishi holatlari aniqlandi.

3. Lingvomadaniy tahlil metodi.

Rang leksemalarining xalq madaniyati, urf-odatlari, diniy tasavvurlari va estetik qarashlari bilan bog‘liqligi ushbu metod asosida yoritildi. Ranglarning ramziy talqinlari, mifologik va diniy ma’nolari kontekstual misollar asosida izohlandi.

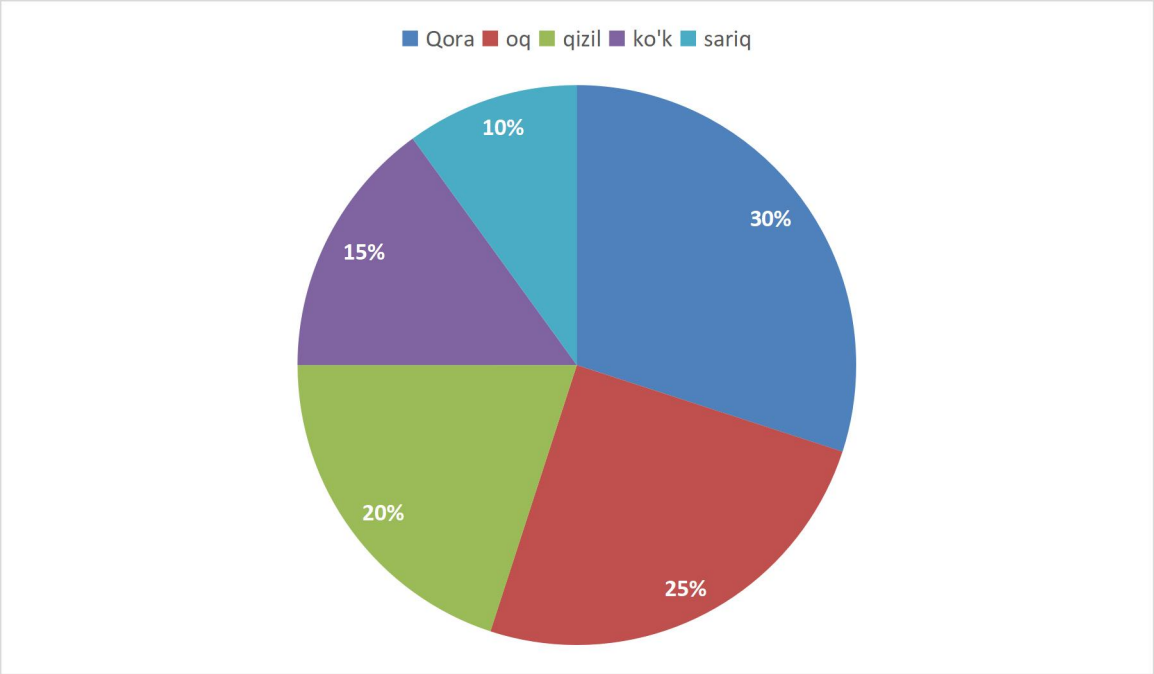
https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Metodologiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati

Ushbu metodologik yondashuv rang ifodalovchi leksemalarni kompleks tarzda o‘rganish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ona tili va adabiyot fanlarini o‘qitishda, qadimgi yozma manbalarni tahlil qilishda hamda o‘quvchilarda milliy-madaniy merosga nisbatan ilmiy qiziqish uyg‘otishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur metodologiya “O‘zbekiston–2030” strategiyasida belgilangan ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirish yo‘nalishlariga to‘liq mos keladi.

NATIJALAR VA TAHLIL

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, rang ifodalovchi leksemalar qadimgi turkiy til leksik tizimida muhim o‘rin tutgan.

1-rasm.“Devoni lug‘ati turk”da rang ifodalovchi leksemalarning semantik taqsimoti

1-rasmda ko‘rsatilgandek asarda qora va oq rang leksemalari nisbatan yuqori chastotada uchrab, rang ifodalovchi birliklar tizimida yetakchi o‘rinni egallaydi.[1] Bu holat Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Asarda rang leksemalari nafaqat rangning o‘zini, balki narsa-buyum,

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

tabiat hodisalari, inson ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda faol qo‘llangan [1].

“Devonu lug‘atit turk”da rang tushunchasi urumuen (bo‘yoq, rang), to‘-rang, o‘ng-rang kabi leksemalar orqali ifodalangan. Bundan tashqari, rang ma’nosini kuchaytiruvchi yoki umumlashtiruvchi neng va jo‘vo‘t birliklari ham ko‘p uchraydi. Bu birliklar ko‘k, sariq, qizil kabi rang nomlari bilan birga kelib, rang tushunchasining aniqligini ta’minlagan [1].

Asarda ko‘k rang kok, ko‘kshin, kok jo‘vo‘t leksemalari orqali berilgan. Ushbu birliklar nafaqat rangni, balki osmon va falak ma’nolarini ham anglatgan. Ayrim o‘rinlarda ko‘k rang tabiat manzaralari tasvirida qo‘llanib, estetik vazifa bajargan. Bu holat rang leksemasining semantik kengayishga ega ekanini ko‘rsatadi [1].

Sariq rang sarig‘, sarig‘ jo‘vo‘t, atg‘ak leksemalari orqali ifodalangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sariq rang asarda ikki xil ma’noda qo‘llangan: bir tomondan tabiat va rang tasviri uchun, ikkinchi tomondan esa insonning ruhiy holati va kasallik belgisi sifatida. Yuzning sarg‘ayishi bilan bog‘liq misollar rang va hissiy holat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi [1], [9].

Qizil rang qizil, qizil jo‘vo‘t, qizg‘ul, qizlaq, bajin leksemalari orqali ifodalangan. Ushbu rang ko‘pincha qon, jang, kuchli hissiyot, go‘zallik va porloqlik bilan bog‘langan. Ayrim she’riy misollarda qizil rang yor yuzi va go‘zallik ramzi sifatida qo‘llanib, badiiy-estetik vazifani bajargan [1], [6].

Qora rang qara, shuningdek oj leksemasi orqali ifodalangan. Tadqiqotda aniqlanishicha, qora rang asarda rang ma’nosidan tashqari zulmat, go‘r, og‘ir hayot va ijtimoiy pastlik belgisi sifatida ishlatilgan. “Qara orun” birikmasining go‘r ma’nosida kelishi qora rangning ramziy semasini ochib beradi [1], [13].

Oq rang aq va o‘run leksemalari bilan ifodalanib, asosan poklik, yorug‘lik va musaffolik ma’nolarini bildirgan. Shu bilan birga, ayrim o‘rinlarda oq rang kasallik, xususan pes kasalligi bilan bog‘liq holda qo‘llanib, rang leksemalarining ko‘p qatlamli semantik xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi [1], [11].

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, “Devonu lug‘atit turk”da rang bildiruvchi leksemalar oddiy nominativ birlik bo‘lib qolmay, balki ramziy, hissiy va uslubiy ma’nolarni ifodalashga xizmat qilgan. Ranglar orqali qadimgi turkiy xalqning dunyoqarashi, ruhiy kechinmalari va hayot tarzi ifodalangan bo‘lib, bu holat hozirgi o‘zbek tilidagi rang-tus sifatlari bilan tarixiy uzviylikni namoyon etadi [11], [15].

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Devonu lug‘atit turk” asarida rang ifodalovchi leksemalar son jihatdan ham, semantik jihatdan ham keng qamrovli tizimni tashkil etadi. Rang-tus bildiruvchi birliklar nafaqat predmetning tashqi belgisini ifodalash, balki xalqning dunyoqarashi, estetik tafakkuri, ijtimoiy munosabatlari va diniy tasavvurlarini aks ettirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Rang leksemalarining semantik guruhlari

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, “Devonu lug‘atit turk”dagi rang ifodalovchi leksemalarni quyidagi asosiy semantik guruhlarga ajratish mumkin:

Asosiy ranglarni bildiruvchi leksemalar

Bu guruhga oq (aq), qora (qara), qizil, sariq (sarig‘), yashil (jashil), ko‘k (kok) kabi rang nomlari kiradi. Ushbu ranglar qadimgi turkiy til tizimida eng faol qo‘llangan bo‘lib, ular ko‘pincha tabiat hodisalari, kiyim-kechak, hayvonlar va inson tashqi ko‘rinishini tasvirlashda ishlatilgan.

Masalan, aq leksemasi asarda nafaqat rang ma’nosida, balki “poklik”, “musaffolik”, “yorug‘lik” ramzi sifatida ham qo‘llangan. Qara leksemasi esa rang ma’nosidan tashqari “zulmat”, “og‘irlik”, “sinov”, ba’zan esa “ulug‘lik” semalarini ham ifodalagan. Bu holat rang leksemalarining ko‘p qirrali semantik tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Qadimgi turkiy tildagi rang leksemalari hozirgi o‘zbek tilidagi rang bildiruvchi sifatlar bilan qiyoslanganda, ularning katta qismi semantik jihatdan uzluksiz rivojlanganini ko‘rish mumkin. Masalan, qizil, oq, qora, sariq, yashil kabi rang nomlari bugungi o‘zbek tilida ham faol qo‘llanilmoqda. Biroq ayrim rang leksemalarining ramziy ma’nolari vaqt o‘tishi bilan toraygan yoki o‘zgarishga

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

uchragan. Bu holat rang leksemalarining til tarixida dinamik jarayon ekanligini, ularning ma’nosi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanishini ko‘rsatadi.

XULOSA (CONCLUSION)

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Devonu lug‘atit turk” asarida rang ifodalovchi leksemalar qadimgi turkiy tilning muhim leksik qatlamini tashkil etadi. Rang-tus bildiruvchi so‘zlar faqat predmetlarning tashqi belgisini ifodalab qolmay, balki turkiy xalqlarning dunyoqarashi, estetik tafakkuri, diniy va madaniy qarashlarini ham o‘zida mujassamlashtirgan.

Tahlil jarayonida rang leksemalarining asosiy, ko‘chma va ramziy ma’nolari aniqlanib, ularning semantik jihatdan ko‘p qirrali ekanligi isbotlandi. Ayniqsa, oq, qora, qizil, yashil va ko‘k ranglar xalq tafakkurida ramziy ma’no kasb etib, ijtimoiy va ruhiy holatlarni ifodalashda faol qo‘llangan. Rang leksemalarining narsa asosida shakllanishi esa qadimgi turkiylarning tabiatni chuqur kuzatganini ko‘rsatadi.

Qiyosiy tahlil natijasida qadimgi turkiy til va hozirgi o‘zbek tilidagi rang ifodalovchi birliklar o‘rtasida semantik uzviylik mavjudligi aniqlandi. Bu holat rang leksemalarining tarixiy rivojini va ularning til taraqqiyotidagi uzluksizligini tasdiqlaydi.

TADQIQOTNING AMALIY AHAMIYATI

Mazkur maqola natijalari ona tili va adabiyot fanlarini o‘qitishda, xususan, qadimgi turkiy yozma manbalarni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Rang ifodalovchi leksemalarning semantik va lingvomadaniy tahlili o‘quvchilarda milliy merosga bo‘lgan qiziqishni oshirishga yordam beradi.

References (APA 7)

1. Mahmud Qoshg‘ariy. (1960). Devonu lug‘atit turk. Toshkent: Fan.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

2. Mahmud Qoshg‘ariy. (1961–1963). Devonu lug‘atit turk (Vols. 1–3). Toshkent: Fan.
3. Kononov, A. N. (1956). Grammatika drevnetyurkskogo yazyka. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2006–2008). O‘zbek tilining izohli lug‘ati (Vols. 1–5). Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
5. Pardayev, Z. (2002). O‘zbek tilida sifatlarning semantik-uslubiy xususiyatlari. Toshkent: Fan.
6. Yo‘ldoshev, B. I. (1998). Badiiy nutqda rang-tus sifatlarining stilistik imkoniyatlari. Toshkent: Fan.
7. Matchanova, S. I. (2004). Rus va o‘zbek tillarida rang bildiruvchi so‘zlarning qiyosiy tahlili. Toshkent.
8. Aymurzayeva, A. (2007). Qoraqalpoq tilida sifat va sifatdoshlarning substantivasiyasi. Nukus.
9. G‘anixo‘jayeva, M. (2010). O‘zbek tilida rang bildiruvchi sifatlarning tarixiy taraqqiyoti. Toshkent.
10. Haqqul, I. (2015). Yana qora rang talqini haqida. O‘zbek tili va adabiyoti, (3), 45–50.
11. Rahmonov, D. (2019). Color symbolism and linguistic worldview in Turkic languages. Journal of Turkic Studies, 13(2), 45–58.
12. Tojimatov, H. (2020). O‘zbek tilida rang bildiruvchi sifatlarning semantik xususiyatlari. Filologiya masalalari, (4), 67–72.
13. Pardayev, Z., & Yusupov, K. (2021). Linguocultural aspects of color terms in Uzbek language. Til va adabiyot ta’limi, (2), 33–39.
14. Abdullaeva, N. (2022). Rang leksemalarining badiiy matndagi pragmatik funksiyalari. O‘zbek tili va adabiyoti, (5), 41–47.
15. Karimova, S. (2024). Semantic evolution of color terms in modern Uzbek language. Central Asian Linguistic Review, 6(1), 21–29.